

บทความ

ภาพของสตรีในคัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถา

ศรัทธา พูลสวัสดิ์

คัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณคดีทางพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดเล่มหนึ่ง เนื้อหาของพระคัมภีร์เป็นการกล่าวถึงพระพุทธประวัติโดยตรงและอย่างกว้างขวางพิสดาร หนังสือเล่มนี้รวบรวมข้อมูลมาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาต่างๆ โดยพระปฐมสมโพธิกถาที่เป็นต้นฉบับภาษาบาลีมีอยู่สองฉบับคือ ฉบับแรกซึ่งไม่ปรากฏชื่อผู้ประพันธ์และเวลาของการประพันธ์ โดยพระคัมภีร์เล่มแรกนี้มีทั้งหมด 22 ปริเฉท (บท) ส่วนอีกเล่มหนึ่งมี 29 ปริเฉท เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ซึ่งพระองค์ทรงพระนิพนธ์เมื่อปีพุทธศักราช 2387 และสำเร็จบริบูรณ์ในวันแรม 4 ค่ำ เดือน 7 ปีมะเส็ง พุทธศักราช 2388 จุดมุ่งหมายของผู้ประพันธ์คือการนำเสนอพระพุทธประวัติโดยละเอียดและพิสดาร^๑ หากแต่วิธีการนำเสนอมีการใช้ภาษาที่อลังการและไพเราะ จึงทำให้หนังสือพระปฐมสมโพธิกถานี้เป็นที่ตรึงใจแก่ผู้อ่านเป็นอย่างมาก

เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาโดยทั่วไปของพระปฐมสมโพธิกถา ผู้อ่านจะพบว่าวรรณคดีพุทธศาสนาเล่มนี้มีความ

สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับองค์ความรู้ของศาสตร์ต่างๆ หลายแขนง นอกเหนือไปจากองค์ความรู้ด้านพุทธศาสนาโดยตรงเพียงอย่างเดียว และจากการที่พระปฐมสมโพธิกถามีลักษณะเป็นองค์ความรู้แบบสหวิทยาการ (Interdisciplinary) ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะของวรรณคดีโดยทั่วไป การศึกษาเนื้อหาของพระปฐมสมโพธิกถาจึงไม่ได้สิ้นสุดเพียงแค่การทำความเข้าใจกับเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับพระพุทธเจ้าอันเป็นจุดมุ่งหมายหลักของผู้ประพันธ์เท่านั้น หากแต่ในพระคัมภีร์ยังคงมีประเด็นอื่นๆ ที่ควรแก่การศึกษาปรากฏอยู่อย่างมากมายภายในตัวบทวรรณกรรมเรื่องนี้เช่นกัน

อนึ่งหากพิจารณาถึงลักษณะโดยทั่วไปและประวัติศาสตร์ของวรรณคดีจะพบว่าวรรณคดีและสังคมมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นตลอดมา^๒ ด้วยเหตุนี้วรรณคดีแต่ละเรื่องจึงมีบทบาทในการเป็นกระจกสะท้อนภาพสังคมในแต่ละยุคสมัยสู่การรับรู้ของผู้อ่านได้เป็นอย่างดี โดยการสะท้อนภาพของสังคมอาจเป็นการสะท้อนออกมาทั้งในแง่รูปธรรม คือ การนำเสนอเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม หรือ ในแง่นามธรรม คือ ความรู้สึกนึกคิด

^๑ ศักดิ์ศรี แย้มนิตดา, วรรณคดีพุทธศาสนาพจนานุกรม (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545), หน้า 167.

^๒ สนิท ตั้งทวี, วรรณคดีและวรรณกรรมศาสนา (กรุงเทพฯ: โอ เอส พริ้นท์ติ้ง เฮาส์, 2527), หน้า 201.

^๓ คณาจารย์คณะอักษรศาสตร์, วรรณคดีศึกษา, ชิตสุณี สันติสิงห์ บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544), หน้า 28.

ความเชื่อของตัวละครก็ได้ และหากกลับมาพิจารณาถึง บทบาทของวรรณคดีในแง่ของการสะท้อนภาพของสังคม ดังนี้แล้ว ดูเหมือนว่าพระปฐมสมโพธิกถาสามารถจัดได้ว่าเป็นวรรณคดีอีกหนึ่งเรื่องที่มีความชัดเจนในประเด็นดังกล่าวนี้เป็นอย่างมาก เพราะไม่เพียงแต่เนื้อหาของพระคัมภีร์จะมีความรุ่มรวยในการนำเสนอถึงสภาพความเป็นอยู่โดยทั่วไปของสังคมอินเดียในสมัยพุทธกาลเพียงเท่านั้น การนำเสนอภาพของสตรีอินเดียก็นับเป็นอีกประเด็นที่น่าสนใจและปรากฏให้เห็นอยู่อย่างชัดเจนอีกเช่นกัน ผู้เขียนพบว่าภาพของสตรีในพระคัมภีร์เล่มนี้ได้ปรากฏให้เห็นในมุมมองที่แตกต่างกันออกไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสะท้อนถึงบทบาท หน้าที่ และปฏิสัมพันธ์ของพวกเธอที่มีต่อบุรุษเพศ อนึ่งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นภายในงานวรรณกรรมทั้งหมดล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของชาวอินเดียในสมัยนั้นเป็นอย่างยิ่ง

ในเบื้องต้นผู้เขียนพบว่าเหตุการณ์หลายตอนในพระปฐมสมโพธิกถาได้แสดงให้เห็นว่าสตรีมักถูกกำหนดให้เป็นบริวารหรือสมบัติภายใต้การครอบครองของบุรุษเพศ ดังที่ปรากฏให้เห็นจากการบรรยายถึงความเป็นอยู่ของเจ้าชายสิทธัตถะว่า พระองค์ ได้ทรงเติบโตมาท่ามกลางการดูแลเอาใจใส่จากนางสนมทั้ง 240 นางที่มีหน้าที่“ให้อภิบาลบำรุงถนนอมพระราชบุตร”^๔ ทั้งนี้ภาพลักษณ์ของสตรีกับการเป็นบริวารในครอบครองของบุรุษยังปรากฏชัดในเหตุการณ์ครั้งที่เจ้าชายได้ทรงแสดงพระปรีชาสามารถให้เป็นที่ประจักษ์แก่บรรดาเจ้าเมืองต่างๆ ด้วยเหตุนี้เอง บรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายนั้นต่าง “พร้อมกันตกแต่งพระราชธิดาทรงอาภรณ์ทุกๆองค์ ส่งมาถวายเป็นขัตติย-กัญญา คนมาถึง 40,000 นาง”^๕ เป็นเหตุให้เจ้าชายทรงกลายเป็นผู้ที่ “แวดล้อมด้วยอนเณกขัตติยราชานารีเป็น

บริวาร ปานประหนึ่งว่า สมเด็จพระจักรินทร์เทวราช อันมีนางเทพอัปสรกัญญาเป็นบริวาร”^๖

จากการที่สตรีได้ถูกกำหนดให้เป็นบริวารหรือสมบัติภายใต้การครอบครองของบุรุษเพศ บทบาทและหน้าที่ของพวกเธอส่วนใหญ่จึงมักเป็นไปเพื่อการสร้างความพึงพอใจให้แก่บุรุษเกือบทั้งสิ้น ดังที่ผู้ทรงรจนานำเสนอถึงชีวิตความเป็นอยู่อันสุขสบายของยสมานพโดยนำเสนอให้ผู้อ่านเห็นว่าเขาเป็นบุตรของมหาเศรษฐีผู้มั่งคั่งแห่งเมืองพาราณสี การนำเสนอถึงสภาพความเป็นอยู่อันสุขสบายของยสมานพยังคงถูกเชื่อมโยงกับการสะท้อนภาพลักษณ์ของสตรีในฐานะเป็นเครื่องปรนเปรอความสุขให้แก่บุรุษ ดังที่มีการนำเสนอว่ายสมานพเป็นผู้ที่มี “มีนางปริจาริกาแวดล้อมบำเรออยู่ด้วยศุริยวงคนตรี เว้นจากบุรุษมิได้ลงจากปราสาทสูงเหวสูงา เบื้องต่ำล้อมด้วยเบญจกามคุณพร้อมทุกประการ”^๗

จากตัวอย่างเหตุการณ์ดังกล่าวผู้อ่านสามารถเข้าใจได้ถึงบทบาทของสตรีในฐานะเป็นสมบัติของบุรุษ และหน้าที่สำคัญของพวกเธอคือการสร้างความพึงพอใจให้เขา ยิ่งไปกว่านั้นการนำเสนอถึงบทบาทและหน้าที่ของสตรีในฐานะเป็นสมบัติภายใต้การครอบครองของบุรุษไม่เพียงแต่จะถูกบรรยายผ่านเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะในโลกมนุษย์เท่านั้น หากแต่บทบาทและหน้าที่ของเธอในลักษณะดังกล่าวนี้ยังคงปรากฏให้เห็นในการบรรยายถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเทวโลกอีกเช่นกัน ดังที่ผู้อ่านจะสามารถพบได้จากการบรรยายถึงเหตุการณ์ในครั้งที่เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จหนีออกบรรพชาและมุ่งหน้าไปยังแม่น้ำอนโมา ครั้นเมื่อมาถึงภูษะซึ่งเป็นม้าที่ใกล้ชิดกับพระองค์และถูกใช้ในการเสด็จไปในครั้งนั้น ทราบว่าโอกาสนี้เป็นวาระสุดท้ายที่ตนเองจะได้อยู่รับใช้เจ้าชายสิทธัตถะผู้เป็นนาย ความโศกเศร้าเสียใจที่เกิดขึ้นทำให้ม้ากัณฐกะถึงกับสิ้นใจไปในระหว่างทาง ผู้ทรงรจนานำเสนอให้เห็นว่าผลบุญใน

^๔ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ, พระปฐมสมโพธิกถา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2505), หน้า 89-90.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.

^๖ เรื่องเดียวกัน.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า 252.

ความกตัญญูที่มีต่อเจ้าชายสิทธัตถะส่งผลให้มัทิกถุสกะได้รับอานิสงส์ตอบสนองจากความกตัญญูนั้น อนึ่งการบรรยายให้เห็นถึงผลบุญอันยิ่งใหญ่ที่มัทิกถุสกะได้รับความกตัญญูนั้นยังคงถูกเชื่อมโยงกับการนำเสนอถึงสถานภาพของสตรีในฐานะเป็นผลตอบแทนที่บุรุษได้รับจากการทำความดีของเขาอย่างเห็นได้ชัด ดังที่ปรากฏในพระคัมภีร์

ด้วยอาณภาพผลลาสาวมัทิกถุสกะในพระมหาสัตว์ก็จุติขึ้นไปอุบัติในกนกนิมมานอันสูง ๑๒ โยชน์ในดาวดึงส์-เทวโลก มีนางอัปสรสาวสวรรค์ ๑,๐๐๐ เป็นบริวาร ได้ปรากฏนามชื่อว่ากัณฐกะเทพบุตรคุณาเดมนั้น^๔

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในพระปฐมสมโพธิเหล่านี้นับเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนในการสะท้อนให้ผู้อ่านเห็นถึงสถานะของสตรีในสังคมที่ยึดมั่นในแนวคิดแบบปิตาธิปไตยได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างเหตุการณ์ทั้งหลายนี้ยังมีนัยยะชี้ให้เห็นว่าสำหรับสังคมที่ยึดถือแนวคิดแบบปิตาธิปไตยสตรีเพศมักถูกมองว่าเป็นเพียงสิ่งที่อยู่ในอาณัติของบุรุษ โดยพวกเขาแทบจะไม่มีอำนาจใดในการต่อรองกับพวกเขา

นอกจากนี้เหตุการณ์บางตอนในพระคัมภีร์ได้ชี้ให้เห็นว่าสตรีส่วนใหญ่ตกอยู่ในฐานะเป็น “ผู้ถูกเลือก” มากกว่าที่จะเป็น “ผู้เลือก” สำหรับประเด็นนี้ผู้อ่านจะพบว่าบุรุษมักเป็นผู้มีโอกาสในการเลือกหรือไม่เลือกที่จะพอใจสตรีคนใดคนหนึ่งได้อย่างอิสระ ดังเหตุการณ์ที่ปรากฏอยู่ในบทที่ว่าด้วยการบรรพชาของบรรดาเหล่าศากยวงศ์ (ศากยบรรพชาปริวรรต) ผู้ทรงรจนาได้บรรยายถึงการใช้กุศโลบายของพระพุทธเจ้าในอันที่จะทำให้นันทกุมารบวชเป็นพระภิกษุและปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง ซึ่งโดยความจริงแล้วนันทกุมารไม่ได้มีความปรารถนาที่จะบวชเป็นพระภิกษุแต่อย่างใด หากแต่ในทางกลับกันเขากลับปรารถนาที่จะอยู่ร่วมกับนางชนบทกัลยาณีซึ่งเพิ่งแต่งงานกับตนเท่านั้น ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงทรงใช้กุศโลบายโดยการทำให้นันทกุมารเกิดความพอใจในบรรดานางเทพ

อัปสร เพื่อพระองค์จะใช้ความพอใจของเขาเป็นเครื่องต่อรองให้เขาตั้งใจปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง ภายใต้ข้อตกลงที่ว่า หากนันทกุมารสามารถปฏิบัติธรรมได้ดังที่ตกลงกับพระองค์แล้ว เขาจะได้ครอบครองนางเทพอัปสรทั้งหลายนั้น

การใช้กุศโลบายของพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นโดยการสำแดงพุทธอิทธิปาฏิหาริย์ให้นันทกุมารเห็นแม่วณรที่มีลักษณะอันอัปลักษณ์ตัวหนึ่ง จากนั้นก็ทรงทำให้นันทกุมารเห็นนางเทพอัปสรที่มีความงามหาประมาณมิได้ 500 นาง เพื่อให้นันทกุมารเกิดความหลงใหลในบรรดานางเทพอัปสรเหล่านั้น และเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถามนันทกุมารว่าระหว่างนางชนบทกัลยาณีกับเหล่านั้นนางเทพอัปสรทั้งหลายนั้นใครมีความงามมากกว่ากัน นันทกุมารได้ทูลกลับไปว่า “นางชนบทกัลยาณีนั้นดูเหมือนคูดม่นมูอันมีหูแฉกมูกแลหางอันขาดซึ่งนั่งอยู่ที่คอไม้ที่กลางทาง จะเอามาเปรียบเทียบกับโฉมนางฟ้าทั้ง 500 นี้สักเลี้ยวส่วนก็มิได้”^๕ คำตอบของนันทกุมารนับเป็นตัวอย่างการสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อของบุรุษในสังคมที่มีแนวคิดแบบปิตาธิปไตยว่าพวกเขาอยู่ในฐานะที่อยู่เหนือกว่าสตรีและมีสิทธิที่จะเลือกหรือพอใจในสตรีได้ตามความพอใจของตน

อย่างไรก็ตามแม้เหตุการณ์บางตอนจะสะท้อนให้เห็นว่าแนวคิดที่แฝงไปด้วยความอคติทางเพศนี้จะดูเหมือนเป็นสิ่งที่มิพบทาทในการกดทับสถานะภาพของสตรีให้อยู่ในสถานะที่ต่ำต้อยเป็นอย่างมากก็ตาม แต่ในขณะเดียวกันพฤติกรรมทางสังคมดังกล่าวนี้กลับกลายเป็นสิ่งที่ได้รับการยอมรับจากสตรี โดยผู้อ่านจะพบได้ว่านอกจากสตรีจะไม่เคยเรียกร้องให้บุรุษต้องยอมรับในตัวเธอเพียงผู้เดียวหรือขอร้องให้เขาต้องใช้ชีวิตเคียงคู่กับเธอตลอดไปแล้ว หากแต่เมื่อใดก็ตามที่สตรีไม่สามารถทำให้บุรุษเกิดความพึงพอใจในตนหรือเหนียวรั้งให้เขาอยู่กับเธอได้ สิ่งที่เกิดขึ้นทั้งหมดจะถูกมองว่าเป็นความบกพร่องของตัวเธอเอง ที่ไม่สามารถทำให้บุรุษเกิดความพึงพอใจและยอมรับ

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129-130.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า 348.

ในตัวเธอ ดังที่ปรากฏในบทที่ว่าด้วยความโศกเศร้าของนางพิมพา (พิมพาพิลาปปริวรรต) ผู้ทรงรจนานี้ได้พรรณนาให้เห็นถึงเหตุการณ์ในครั้งที่นางยโสธราได้ทราบถึงการเสด็จมายังนครกบิลพัสดุ์ของพระพุทธเจ้า ในครั้งนั้นพระนางได้กล่าวกับนางกำนัลในเชิงตัดพ้อในโชคชะตาของตนเองว่าสาเหตุที่พระสวามีหนีเสด็จออกบรรพชาเป็นเพราะตัวของพระนางเองที่ไม่สามารถสร้างความพึงพอใจให้แก่เจ้าชาย ดังที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถาตอนหนึ่ง

ชะรอยตัวอาตมานี้เป็นหญิงกาฬกนิธอักขัปลักษณ์
ทรพลาพไม่มีกุศลแต่ก่อนกาล จึงเผลอฝันคาลให้พระลูก
เจ้าบาราศร้างห่างเสนาหาแต่กาลเมื่ออาตมายังตรุณภาพ
ฉะนี้ มิควรภพพาน่าสังเวช เหตุด้วยอภิสกุลกรรมกระทำไว้
ในปุระชาติ พระภัสสราจึงเสด็จนิราศจากอาลัยไม่โยคี แต่
อาตมาครองชีวิตกินแต่สุสขารามาช้านาน^{๑๐}

นอกจากนี้ แม้ว่าการนำเสนอถึงเหตุการณ์ในหลายตอนจะทำให้เห็นว่าภาพรวมของสตรีเป็นผู้ที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของบุรุษและขาดอำนาจต่อรองกับพวกเขาก็ตาม แต่ในขณะเดียวกันเหตุการณ์บางตอนยังได้สะท้อนให้ผู้อ่านเห็นถึงอำนาจของสตรีที่มีต่อบุรุษ ทั้งนี้อำนาจของพวกเธอได้ถูกนำเสนอให้เห็นในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป แต่ที่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดและบ่อยครั้งที่สุดคือการนำเสนอถึงอำนาจแห่งเรือนร่างของพวกเธอ ผู้อ่านจะพบได้ว่าอำนาจดังกล่าวถือเป็นเครื่องมือสำคัญในการครอบงำบุรุษเพศได้เป็นอย่างดี ดังตัวอย่างเหตุการณ์ที่ผู้ทรงรจนานี้ได้บรรยายเกี่ยวกับลักษณะอันงดงามของพระนางสิริมหามายาว่าพระนางทรงเป็นนางชัตติยนารีผู้ทรง “พระอุดมรูปวิลาส ทรงพระนารีลักษณะทั้ง 64 พร้อมบริบูรณ์เป็นเอกอัครรัตนกัญญา” ผู้ทรงรจนานี้ยังได้พรรณนาให้เห็นถึงรายละเอียดอื่นๆของพระนางเพื่อให้ผู้อ่านได้เห็นถึงความงามของพระนางชัดเจนนยิ่งขึ้นโดยการกล่าวว่า พระโอรสของพระนาง “มีพรรณอันแดงคุดสีมละมดล

ทองอันสุกสกนธ์ แดพระทนต์ก็งามปรากฏกลระเบียบวิเชียร
รัตนประภัสสรโอภาส” อีกทั้งพระนางยังคงมีเสียงอันไพเราะ “คุดสำเนียงแห่งเท้ามหารพหมอันพร้อมไปด้วย
องค์ 8 ประการ* เปรียบปานประคุดเสียงสกุณการเวก
แลเสียงขับแห่งสกุณกินรี”^{๑๑}

นอกจากนี้การแสดงให้เห็นถึงผลที่เกิดขึ้นกับบุรุษหลังจากการที่พวกเขาตกอยู่ภายใต้อำนาจแห่งเรือนร่างของสตรีได้ปรากฏชัดในการบรรยายถึงเหตุการณ์ในครั้งที่พราหมณ์ทั้งแปดของพระเจ้าสัทธยซึ่งได้รับพระราชโองการให้เป็นผู้ทำหน้าที่เสาะแสวงหานางชัตติยนารีมาเพื่อทำการอภิเษกกับเจ้าชายสุทโธนะพระราชโอรสของพระองค์ได้พบกับพระนางสิริมหามายา ผู้ทรงรจนานี้ได้ทรงบรรยายว่า ครั้นเมื่อพราหมณ์ทั้งแปดได้เข้าไปพบกับพระนางนั้น ความมั่งคั่งและเสียงอันไพเราะของพระนางได้ทำให้พราหมณ์ทั้งหมดถึงกับ “มัวเมาไปด้วยราคะตมิกาย
แลจิตอันลำบาก ก็ล้มลงวิธัญญ์ภาพในที่นั้น”^{๑๒}

อนึ่งแม้จะมีเหตุการณ์บางตอนที่แสดงให้เห็นถึงอำนาจของสตรีโดยเฉพาะอำนาจแห่งเรือนร่างว่าอำนาจดังกล่าวได้ทำให้สตรีมิได้เป็นผู้ไร้อำนาจแต่เพียงฝ่ายเดียว หากแต่ในบางครั้งพวกเธอยังคงมีโอกาสในการแสดงอำนาจครอบงำและควบคุมพฤติกรรมของบุรุษเช่นกัน แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าอำนาจที่พวกเธอมีอยู่นั้นค่อนข้างเปราะบางและมีข้อจำกัดในการใช้เป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าสำหรับสตรีส่วนใหญ่แล้ว อำนาจแห่งเรือนร่างของพวกเธอเป็นสิ่งที่ไม่จริงยั่งยืนและสามารถครอบงำบุรุษได้เพียงชั่วขณะเท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้นอำนาจดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่พร้อมจะหมดสิ้นไปได้ทุกขณะ หากพวกเธอไม่สามารถสานต่อความพึงพอใจให้แก่บุรุษได้

* องค์ 8 ประการคือ 1. ชึ่งกินใจ 2. กังวาน 3. แจ่มใส 4. ชัดถ้อยชัดคำ 5. หวานรื่นหู 6. เสนาะโสต 7. หดย้อย 8. ไม่แหบเครือ

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 334.

สำหรับตัวอย่างเหตุการณ์ที่สะท้อนถึงข้อเท็จจริงดังกล่าวนี้ปรากฏในการบรรยายเหตุการณ์เมื่อคราวที่เจ้าชายสิทธัตถะตื่นจากบรรทมในตอนกลางคืน ครั้นนั้นพระองค์ได้ทรงเห็นกิริยาอาการอันน่าเกลียดของนางกำนัลทั้งหลายในขณะที่กำลังนอนหลับอย่างหมดสติ ผู้ทรงรณชาติพรรณนาว่าภาพที่เจ้าชายได้ทรงเห็นนั้นเป็นเหตุให้พระองค์รู้สึก “เหนื่อยหน่ายจากปฏิพัทธโสมนัสเสนาหาในขณะนางบริจาริกราชนารีทั้งสิ้น”^{๑๓} เช่นเดียวกันกับยสมานพ ที่เมื่อเขาได้พบบรรดาหญิงรับใช้ของตนในสภาพอันไม่น่าอภิรมย์ เขาได้พิจารณาเห็นว่าพวกนางเป็น “ปานประหนึ่งว่าอสุกแก่เพราะ อันทอดทิ้ง กลิ้งเกลือกนอนกรวดอยู่ในสุสานประเทศ มีความสังเวชขอบรรพด้วยอาทินวญาณอันบังเกิดขึ้นในสันดาน คำหริเหนื่อยหน่ายจากกิเลสราคะ”^{๑๔} ไปโดยทันที การนำเสนอตัวอย่างเหตุการณ์ต่างๆ เหล่านี้ได้แสดงให้เห็นถึงขอบเขตและความเปราะบางในอำนาจแห่งเรือนร่างของสตรีว่าสิ่งดังกล่าวไม่สามารถตรึงจิตใจบุรุษได้ตลอดเวลา หากแต่เป็นสิ่งที่พร้อมจะเสื่อมสลายได้ทันที ถ้าพวกเธอไม่ระวังต่อการรักษาภาพลักษณ์ของพวกเธอ หรือไม่สามารถสานต่อความพึงพอใจให้เกิดขึ้นกับบุรุษได้

อนึ่งนอกจากการนำเสนอถึงความเปราะบางในอำนาจแห่งเรือนร่างของสตรีจะถูกแสดงให้เห็นผ่านการแสดงออกถึงความเบื่อหน่ายของบุรุษที่มีต่อสตรีแล้ว ผู้เขียนพบว่าสตรีเองก็มีส่วนสำคัญในการสืบทอดและยอมรับ แนวคิดที่มองว่าอำนาจแห่งเรือนร่างของตนเป็นสิ่งเปราะบางเช่นกัน ดังที่มีการพรรณนาให้เห็นถึงความรู้สึกของพระนางยโสธราพิมพาที่เข้าใจว่าสาเหตุของการเสด็จหนีออกบรรพชาของเจ้าชายสิทธัตถะพระสวามีเกิดจากการที่พระนางไม่สามารถในการตรึงจิตใจพระสวามีได้ ดังที่ได้กล่าวไว้ในเบื้องต้นเกี่ยวกับความรู้สึกของพระนางยโสธราที่เชื่อว่าการที่เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จ

หนีออกบรรพชานั้น มีสาเหตุมาจากเจ้าชายคงหมดความยินดีในตัวของเธอ นาง ยิ่งไปกว่านั้นพระนางยังเข้าใจผิด โดยคิดว่าเจ้าชายได้มองพระนางว่า “เป็นกาฬกณี มีจักขุนทรีย์เป็นต้นวิกลทุกสิ่ง”^{๑๕} จนเป็นสาเหตุให้พระองค์ “ขาดศุภญมิมสมอารมณ์ที่จินตนาการ”^{๑๖}

การพรรณนาถึงความรู้สึกและการยอมรับในสิ่งที่เกิดขึ้นกับตนเองของพระนางยโสธราพิมพาที่มีนัยยะสะท้อนให้เห็นว่าสตรีเป็นผู้มีส่วนสำคัญในการสืบทอดแนวคิดแบบปิตาธิปไตยที่แม้ว่าแนวคิดดังกล่าวนี้จะทำให้พวกเธอต้องอยู่ในภาวะที่ต่ำกว่าบุรุษก็ตาม ยิ่งไปกว่านั้นการนำเสนอภาพของสตรีในพระปฐมสมโพธิกถายังได้แสดงให้เห็นถึงการนำเสนอเกี่ยวกับธรรมชาติของผู้หญิงไว้หลายประการ ในเบื้องต้นผู้เขียนพบว่าสตรีถูกนำเสนอให้เห็นว่าพวกเธอเป็นเพศที่ต้องเก็บงำความรู้สึกที่มีต่อบุรุษเพศโดยไม่สามารถแสดงความรู้สึกดังกล่าวนั้นออกมาให้ผู้อื่นรับรู้ได้โดยง่าย และด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ภาพของสตรีกับการเป็นผู้ที่มีมารยาจึงถูกผูกติดกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (ลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏอย่างชัดเจนและเห็นได้ชัดอย่างบ่อยครั้งในงานวรรณคดีหลายๆ เรื่องที่มีการนำเสนอเกี่ยวกับภาพของสตรี) อนึ่งสิ่งดังกล่าวนี้นับเป็นผลผลิตจากความเชื่อทางสังคมที่กำหนดให้สตรีเป็นเพศที่เปราะบาง และไม่สามารถแสดงความรู้สึกของตนที่มีต่อบุรุษเพศได้อย่างอิสระ ผู้ทรงรณชาติสะท้อนให้เห็นตัวอย่างของธรรมชาติของสตรีในลักษณะดังกล่าวนี้ ผ่านการบรรยายถึงเหตุการณ์ในครั้งที่ พราหมณ์ทั้งแปดคนซึ่งได้รับพระราชบัญชาจากพระเจ้าสีหนุราชให้ไปเสาะหานางชิตติยราชธิดาที่มีคุณลักษณะเพียบพร้อมเพื่อให้มาเป็นคู่ครองของแก่เจ้าชายสุทโธนะผู้เป็นโอรสของพระองค์ ครั้นเมื่อพราหมณ์ทั้งหลายได้พบกับสตรีมหายาราชกุมารี และได้แจ้งความประสงค์ของตนให้พระนางได้ทราบแล้ว แม้ว่ามันครั้งนั้นพระนางจะเกิดความยินดีอยู่ภายในใจ

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 253.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 335.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน.

หลังจากทราบเรื่องราวทั้งหมดจากพราหมณ์แล้วก็ตาม แต่พระนางก็ยังต้องเก็บงำความรู้สึกดีพระทัยนั้นไว้ พร้อมกับแสดงอาการออกมาราวกับว่าพระนางไม่ได้มีความยินดีต่อสิ่งที่พราหมณ์ได้กล่าวกับพระนางแต่อย่างใด ดังที่ปรากฏในพระคัมภีร์

เบื้องว่าพระสิริหามายา ได้ทรงสวนการกถิกถาแห่ง โภณทัณฐพราหมณาจารย์ก็บังเกิดมโนภิมยโยยยิ่ง แต่หากกระทำกำบังไว้ด้วยมายาสตรีแล้วมีพระเสาวนีย์คุณไม่ เจริญพระฤทัยว่า คุณพราหมณ์ อันความประการนี้ ตัวข้า เป็นตรุณกุมารยังมีพระราชบิดามารดาเป็นอิสราธิบดีอยู่ ท่านจงไปสู่สำนักพระชนกชนนี กราบทูลคดีโดยอหยาศัย ของท่านไฉ่การที่เราะเราะ ^{๑๗}

นอกจากเหตุการณ์บางตอนในพระปฐมสมโพธิกถาจะสะท้อนให้เห็นว่าแนวคิดและการคาดหวังของสังคมที่มีต่อสตรีเป็นสาเหตุให้สตรีเพศกับการมีมารยาทกลายเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดจนในบางครั้ง ดูเหมือนว่า สตรีเพศกับการมีมารยาทจะเป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะแยกออกจากกัน นอกจากนี้เหตุการณ์บางตอนยังแสดงให้เห็นว่า การใช้มารยาทของสตรีนั้นเป็นไปเพื่อการแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเอง และการกระทำดังกล่าวมักจะถูกเชื่อมโยงกับการใช้อำนาจแห่งเรือนร่างของพวกเธอด้วยเช่นกัน ดังที่มีการนำเสนอถึงเหตุการณ์ในครั้งที่พระอัศรมเหสีใหม่ของพระเจ้าโอกกากราชได้ทูลขอราชสมบัติให้แก่โอรสของนางที่เพิ่งประสูติใหม่ โดยหวังที่จะไม่ยอมให้พระเจ้าโอกกากราชมอบราชสมบัติให้กับพระราชโอรสที่ประสูติกับพระอัศรมเหสีองค์ก่อน วิธีการทูลขอราชสมบัติให้แก่โอรสของพระนางถูกบรรยายให้เห็นไปพร้อมกับการนำเสนอถึงการใช้เสน่ห์หลอมนมารยาเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ตนต้องการ โดยผู้อ่านจะพบได้ว่าแม้ในเบื้องต้นคำขอของนางจะดูเหมือนว่าไม่สำเร็จตามความตั้งใจ แต่ในที่สุดนางก็ใช้

มารยาทหลอกล่อพระสวามีจนทำให้นางสามารถได้มาในสิ่งที่ตนปรารถนาได้ในที่สุด

แผนางก็คอยท่วงที เมื่อเสด็จเข้าสู่ที่สิริครรภไสยาสน์ กระทำประโลมด้วยอิตถิมายา ยังภัสคาให้ยินดีด้วยวิธิกาม เสวนกิจ แล้วเพ็ชุลลวงวอนว่า พระองค์เป็นบรมภักษัตริย์ได้ออกโอรส พระราชทานพรอนุญาตแก่ข้าพระบาทแล้ว ซึ่งจะไม่ได้โปรดพระราชทานให้สมซึ่งประสงค์แก่ข้าพระองค์ นั้นมิสมควร สมเด็จพระเจ้าโอกกากราช ทรงคิดละอายพระทัย ค่ายไคล้นพระโอรสออกแล้วเกรงจะเสียสัตย์ ^{๑๘}

เหตุการณ์ดังกล่าวนี้นับเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงอำนาจของสตรีโดยการใช้มารยาทและเรือนร่างของสตรีในการครอบงำบุรุษ ดังนั้นเหตุการณ์ดังกล่าวจึงเป็นการสะท้อนถึงความจริงในมุขมถของสังคมที่ยึดถือแนวคิดแบบปิตาธิปไตยที่มักจะเข้าใจกันว่าสตรีเพศต้องอยู่ภายใต้อำนาจของบุรุษตลอดไป ดังที่ผู้อ่านจะพบว่าแม้บุรุษจะถูกสมมุติให้เป็นผู้ที่อยู่เหนือกว่าสตรีในเกือบทุกๆ ด้านก็ตาม แต่สตรีก็ไม่ได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของบุรุษอยู่ฝ่ายเดียวตลอดเวลา เนื่องจากในบางครั้งสตรีสามารถควบคุมให้บุรุษมีพฤติกรรมเป็นไปในทิศทางที่เธอต้องการได้ด้วยเช่นกัน

นอกเหนือจากการแสดงให้เห็นถึงธรรมชาติของสตรีว่าเป็นผู้มีมารยาทผ่านพฤติกรรมของพวกเธอที่มีต่อบุรุษเพศแล้ว เหตุการณ์บางตอนในพระคัมภีร์ยังได้สะท้อนให้เห็นว่าสตรีถูกให้ความหมายเชิงสัญลักษณ์ว่าเป็นเพศที่กีดขวางการบรรลุธรรมของบุรุษหรือเป็นผู้มีความพยายามในการเหนี่ยวรั้งให้บุรุษตกอยู่ภายใต้กระแสแห่งโลกียวิสัยสำหรับประเด็นดังกล่าวนี้ผู้อ่านจะพบได้ว่าผู้ทรงรณานำเสนอให้เห็นถึงความพยายามของเหล่าธิดามารทั้งสามในการหลอกล่อให้พระพุทธรเจ้าตกอยู่ภายใต้อำนาจของตน ดังที่ปรากฏในปริเฉทที่ว่าด้วยการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า (โพธิสัตัพัญญปริวรรต) บรรดาธิดาของพระยามารทั้งสาม

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

ได้พยายามใช้มารยาทของตนด้วยการแปลงกายเป็นสตรีในลักษณะต่างๆ พร้อมทั้งยั่วยวนพระพุทธเจ้าโดยหวังจะให้พระองค์หลงติดอยู่ในอำนาจแห่งเบญจกามคุณ ดังที่มีการนำเสนอไว้ในพระคัมภีร์

แลนางมาริตาทั้ง ๓ ก็นมิตริอักษภาพแห่งตนๆคนละร้อยๆ เป็นรูปตรณกุมารี ยังไม่มีบุตรบ้าง ที่มีบุตรแล้วคนหนึ่งบ้างสองคนบ้าง ที่เป็นรูปสตรีมีขนิมัยบ้าง ปัจจุบันวัยบ้างถึง ๖ อย่าง ๖ ครั้ง ตามแต่จะต้องพระทัยปรารถนาไปแวดล้อมพระศาสดาแล้วก็หลบล้ำโลมจุลกฐากก่อนสมเด็จพระบรมครูก็ทรงนั่งมัยสัสมิได้ตรัสประการใด แลนางมาริตามารทั้งหลาย ก็กระทำอติมายาโดยอาการลีลาศช้าเลื่องเนตรพอนรับขบ้อมมีประการต่างๆ ก็มีอาจสามารถยั้งพระทัยพระพิชิตมารให้กัมปนาทการกำเริบได้^{๑๙}

การบรรยายเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ถือเป็นสิ่งที่สำคัญต่อการกำหนดมุมมองเกี่ยวกับสตรีเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้ภาพของสตรีเพศจึงถูกนำเสนอให้เห็นเสมือนหนึ่งเป็น “ภัยแห่งพรหมจรรย์” ของบุรุษอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แนวคิดดังกล่าวนี้ค่อนข้างมีอิทธิพลต่อการกำหนดมุมมองเกี่ยวกับสตรีมาโดยตลอด ดังจะพบได้ว่าหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาบางประการได้ชี้ให้เห็นว่าสตรีเพศถูกจัดว่าเป็นภัยอย่างหนึ่งสำหรับบุรุษผู้ประพฤติพรหมจรรย์ โดยเฉพาะสำหรับพระภิกษุสาวกใหม่ที่ยังมีความเคยชินในการฆราวาสวิสัยและขาดความมั่นคงทางจิตใจ^{๒๐}

ไม่เพียงแต่เหตุการณ์ในพระคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถาบางตอนจะมีนัยยะชี้ให้เห็นว่าสตรีเพศคือภัยต่อพรหมจรรย์ของบุรุษอย่างตรงไปตรงมาเท่านั้น เหตุการณ์บางตอนในพระคัมภีร์ยังสะท้อนให้เห็นภาพด้านลบของสตรีเพศในลักษณะดังกล่าวโดยทางอ้อมอีกเช่นกัน ดังที่ผู้ทรงรจนานำเสนอผ่านความคิดของเจ้าชายสิทธัตถะในคราวที่

พระองค์กำลังจะเสด็จออกบรรพชา เมื่อพระองค์ตั้งใจที่จะไปดูพระชยาและพระโอรสเพื่อเป็นการลาครั้งสุดท้าย อย่างไรก็ตามแม้ในเบื้องต้นเจ้าชายมีความปรารถนาที่จะอุ้มพระโอรสซึ่งกำลังนอนหลับอยู่กับพระมารดาที่ตามแต่พระองค์ก็ต้องทรงห้ามพระทัยที่จะทำตามความปรารถนาด้วยทรงดำริว่า “แม้あたมาจะยกหัตถ์นางผู้ชนนี้จะอุ้มเอาองค์โอรส นางก็จะตื่นฟื้นตื่นจากนิทรารมณ์อันตรายแห่งมหากิเณษกรรมก็จะพึงมี”^{๒๑}

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเหตุการณ์หลายตอนในพระปฐมสมโพธิจะสะท้อนให้เห็นภาพของสตรีในด้านลบเกี่ยวกับธรรมชาติของพวกเธอก็ตาม แต่ในขณะเดียวกันผู้ทรงรจนาก็ได้แสดงให้เห็นถึงภาพของสตรีในด้านบวกไว้หลายประการด้วยเช่นกัน ดังจะพบได้ว่าผู้ทรงรจนานำเสนอให้เห็นว่าสตรีเป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อสามีของตนเป็นอย่างยิ่ง ดังที่ปรากฏในครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จกลับมาโปรดพระประยูรญาติที่กรุงกบิลพัสดุ์ ผู้ทรงรจนานำเสนอพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่มีต่อพระเจ้าสุทโธทนะในการกล่าวยกย่องถึงความซื่อสัตย์ต่อพระองค์ของพระนางยโสธราพิมพา ผู้อ่านจะพบได้ว่าพระดำรัสของพระพุทธเจ้าได้แสดงให้เห็นถึงความรักและความซื่อสัตย์ที่พระนางมีต่อพระสวามีตลอดมา ตั้งแต่ในอดีตชาติตราบจนกระทั่งในชาติปัจจุบัน

ดูกรพระบรมบพิตร ซึ่งยโสธราเทวีมีจิตสนิทเสนาหาสามีภักดีในตลาคคกาลบัดนี้ บมิสู้อัจจรรย ในอดีตกาลก่อนบังเกิดในกำเนิดแห่งลัทธิวัชรจณานั้น ก็มีไฉนคินในถ้อยคำแห่งพระยาพาราณสีอันมีพระอิสริยศใหญ่ยิ่งมาวิงวอนประโลมเล้า ก็มีไฉนเอาใจใส่สมนัสปฏิพัทธแปรปรวนตั้งแต่จิตสุจริตเสนาหาในตลาคคคัมภีร์บมิได้กัมปนาทประหนึ่งสินธุราชบรรพตปรากฏในสากลโลกธาตุ ประสาทชีวิตเป็นทานแก่ตลาคคเป็นมัทศรรยยิ่งอันใหญ่หลวง^{๒๒}

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า 205-206.

^{๒๐} ฉลาด ปริญญาโน, *คู่มือวาทะถนัยชาวบ้าน* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี้ยงช้าง, 2530), หน้า 21.

^{๒๑} สมเด็จพระพรหมญาณสังขิโนรส, *พระปฐมสมโพธิกถา*, หน้า 115.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า 335.

การยกย่องในความซื่อสัตย์ของพระนางโยธธรรมา ดังกล่าวนี้นี้จึงเป็นเสมือนการให้มุมมองเกี่ยวกับสตรีในด้านบวก ตลอดจนเป็นการเชิดชูในคุณงามความดีของสตรีที่บุรุษเองก็ไม่อาจมองข้ามความดีอันนั้นได้ นอกจากการนำเสนอภาพของสตรีโดยชี้ให้เห็นว่าพวกเธอเป็นผู้มีความซื่อสัตย์ภักดีต่อสามีแล้ว ในประเด็นของการฝึกฝนในโลกุตรธรรมภาพของสตรียังถูกนำเสนอเห็นในฐานะเป็นผู้ที่มีศรัทธาและความมุ่งมั่นที่จะเข้าถึงโลกุตรธรรมไม่น้อยไปกว่าบุรุษ ตัวอย่างที่เห็นเด่นชัดสำหรับคุณลักษณะของสตรีดังกล่าวนี้ปรากฏให้เห็นผ่านการนำเสนอถึงความตั้งใจอันแน่วแน่ของพระนางมหาปชาบดีในอันที่จะบวชเป็นภิกษุณี ดังที่ปรากฏในพระคัมภีร์ว่าแม้ในเบื้องต้นพระนางจะถูกปฏิเสธในการทูลขอบวชเป็นภิกษุณีจากพระพุทธเจ้าถึงสามครั้ง แต่พระนางก็ยังแสดงถึงความมุ่งมั่นในความปรารถนาอันยิ่งใหญ่ดังกล่าวอย่างไม่ลดละ ดังที่ผู้อ่านจะพบได้ว่าหลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยังกุฎาคารศาลา เมืองเวสาลี พระนางและบรรดาเหล่าราชานิกุลแห่งศากยวงศ์จำนวนห้าร้อยคนต่างพร้อมใจกันติดตามขบวนเสด็จของพระพุทธเจ้า เพื่อทูลขอพระพุทธานุญาตตามความประสงค์ ในครั้งนั้นผู้ทรงจรรยาได้พรรณนาให้เห็นถึงความยากลำบากที่พระนางและบรรดาเหล่าราชานิกุลได้รับระหว่างการเดินทาง ว่า

ลำดับนั้น พระมหาปชาบดีมีพระกมลสันดานยินดีที่จะบรรพชา จึงปลงพระเศียร ทรงนุ่งห่มผ้ากาสาวพัตร์ กับทั้งนางกษัตริย์ศากยวงศ์เป็นอันมาก ก็เสด็จออกจากกบิลพัสดุ์ มหานคร บวรด้วยพระบาทไปตามพระโลกนาถ ถึงเมืองเวสาลี เสด็จอยู่ที่กุฎาคารศาลาอรุณิกาวาส มีพระบาทชอกช้ำไปด้วยหนามตามพนาสนทมรรคา พระสรริกายาก็อาเกียรณไปด้วยธุลี มีพระเนตรนองไปด้วยชลนัยน์ไหลอาบพระพักตร์มณฑล พระกมลหมองไหม้ไปด้วยทุกข์ โทมัส^{๒๓}

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 395.

การนำเสนอให้เห็นถึงความยากลำบากของพระนางปชาบดีและบรรดาราชานิกุลทั้งหลายไม่เพียงแต่จะถูกนำเสนอผ่านความพยายามของพระนางเพื่อให้ได้มาซึ่งการอนุญาตในการบวชเป็นภิกษุณีเท่านั้น แต่ความมุ่งมั่นของพระนางและเหล่าราชานิกุลยังปรากฏผ่านการยอมรับที่จะปฏิบัติตามกฎของการเป็นภิกษุณีที่เรียกว่า “ครุธรรมแปดประการ”^{*} อย่างเคร่งครัดอีกเช่นกัน ทั้งนี้เมื่อพิจารณาจากข้อปฏิบัติในหลักครุธรรมแล้วจะพบได้ว่าการยอมรับในหลักการดังกล่าวนี้เป็นที่ยอมรับที่จะอยู่ภายใต้อำนาจและการดูแลของบุรุษอย่างปฏิเสธไม่ได้ และหลักการดังกล่าวนี้มักถูกยกมาเป็นประเด็นศึกษาในเรื่องสิทธิและเสรีภาพของสตรีในพุทธศาสนาอยู่เสมอ

สำหรับการนำเสนอภาพของสตรีในด้านบวก ผู้อ่านสามารถพบได้ว่าบางครั้งภาพของสตรีเพศได้ถูกนำเสนอให้เป็นผู้ที่เปี่ยมล้นไปด้วยความกล้าหาญ ดังเช่นเหตุการณ์ในครั้งที่เจ้าชายสิทธัตถะกำลังจะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในครั้งนั้นพระยามารได้ยกกำลังพลมาจำนวนมหาศาล เข้ามาแวดล้อมบริเวณโพธิมณฑลที่เจ้าชายประทับอยู่เพื่อข่มขู่เจ้าชาย การเข้ามาของพระยามารและเสนาจำนวนมากได้สร้างความตื่นตระหนกให้แก่บรรดาเทวดาทั้งหลาย เป็นเหตุให้เทวดาทั้งหลายนั้นต่างหนีออกไปยังสถานที่อื่นๆ โดยทิ้งให้เจ้าชายอยู่เผชิญหน้ากับพระยามารและเสนาทั้งหลายเพียงลำพัง พระยามาร

* ครุธรรม 8 ประการนั้น ประกอบไปด้วย 1. ภิกษุณีแม้จะมีพรรษา 100 ก็ต้องกราพระภิกษุที่บวชในวันนั้น 2. ภิกษุณีจะอยู่ในวัดที่ไม่มีภิกษุไม่ได้ 3. ภิกษุณีจะไปตามวันอุโบสถ และฟังโอวาทจากภิกษุ 4. ภิกษุณีอยู่จำพรรษา แล้วต้องปวารณาในสงฆ์ทั้งสองฝ่ายโดยทั้งสามสถาน คือ โดยได้เห็น ได้ยิน หรือสงสัย 5. ภิกษุณีต้องอาบัติหนัก ต้องประพาศิตมานัตในสงฆ์สองฝ่าย เป็นเวลา 15 วัน 6. ภิกษุณีจะต้องได้รับอุปสมบทจากสงฆ์ทั้งสองฝ่าย 7. ภิกษุณีไม่พึงคำไม่พึงบริภาษภิกษุ ไม่ว่ากรณีใดๆ 8. ภิกษุณีไม่พึงกล่าวตักเตือนภิกษุ แต่ภิกษุว่ากล่าวตักเตือนภิกษุณีได้

พยายามอ้างความเป็นเจ้าของรัตนบัลลังก์อันเป็นที่ประทับของเจ้าชาย โดยให้บรรดาเสนาของตนยืนยันสิทธิอันชอบธรรมเพื่อให้เจ้าชายเป็นฝ่ายพ่ายแพ้และมอบบัลลังก์ให้แก่ตน อย่างไรก็ตามเจ้าชายก็ปฏิเสธที่จะกระทำตามความปรารถนาของพระยามาร เพราะพระองค์เห็นว่ารัตนบัลลังก์เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการมีของพระองค์ และหาใช่เป็นของพระยามารตามที่พระยามารแอบอ้างแต่อย่างใด

เมื่อพระยามารเห็นว่าเจ้าชายสิทธัตถะไม่ทรงมอบรัตนบัลลังก์นี้แก่ตน พระยามารจึงแกล้งกล่าวทำให้เจ้าชายหาพยานมายืนยันว่ารัตนบัลลังก์นี้เป็นสิ่งที่เกิดจากการมีของพระองค์ ทั้งนี้เพราะพระยามารเห็นว่าเทวดาทั้งหลายต่างหนีออกไปจากบริเวณโพธิมณฑลด้วยความกลัวในอำนาจของตน และท่ามกลางการเผชิญหน้ากับพระยามารของเจ้าชายในครั้งนั้น ผู้ทรงรจนานำเสนอให้เห็นถึงการปรากฏของนางพุลันธรณี (พระแม่ธรณี) ที่ปรากฏกายขึ้นมาเพื่อเป็นพยานในการยืนยันสิทธิอันชอบธรรมในรัตนบัลลังก์ของเจ้าชาย โดยนางได้ยืนยันถึงบาร์มีที่เจ้าชายสั่งสมมาในอดีตชาติด้วยการบิคน้ำทักษิโณทกที่เจ้าชายเคยบำเพ็ญสั่งสมไว้ในอดีตชาติออกจากมวณของนาง^{๒๔} เป็นเหตุให้พระยามารและเสนาดองพ่ายแพ้กลับไป เหตุการณ์ดังกล่าวนับเป็นการนำเสนอภาพลักษณ์ของสตรีว่าเป็นผู้มีความกล้าหาญที่กล้าออกมาเผชิญหน้ากับพระยามารและบรรดาเสนาทั้งหลายพร้อมกับเจ้าชายสิทธัตถะโดยมิได้หวาดกลัวแต่ประการใด

นอกจากประเด็นของการนำเสนอภาพลักษณ์ของสตรีในด้านต่างๆ แล้ว ผู้ทรงรจนายังได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของสตรีที่มีต่อบุรุษโดยชี้ให้เห็นว่าความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลทั้งสองมีความใกล้ชิดกันเป็นอย่างมากจนกลายเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่สามารถแยกจากกันได้ อนึ่งความสัมพันธ์ของบุคคลทั้งสองที่พบได้ง่ายเมื่อผู้อ่านได้ศึกษาวรรณกรรมเล่มนี้คือความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้น

ระหว่างมารดากับบุตร โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้จะถูกนำเสนอให้เห็นว่ามารดาเป็นผู้ที่มีความใกล้ชิดและผูกพันกับบุตรของตนเป็นอย่างเหนียวแน่น อีกทั้งมารดายังให้ความเอาใจใส่ในบุตรของตนตลอดเวลา จนอาจกล่าวได้ว่าไม่มีช่วงเวลาใดที่มารดาจะละเลยต่อการดูแลเอาใจใส่ต่อบุตรของตน ดังที่ผู้ทรงรจนานำเสนอให้ผู้อ่านเห็นว่าหลังจากที่พระนางยโสธราพิมพาได้ประสูติพระโอรส พระนางได้ทรงอยู่กับพระโอรสตลอดเวลา โดยไม่เว้นว่างแม้แต่ในเวลาที่ต้องทรงบรรทม สำหรับการนำเสนอเหตุการณ์ในตอนเดียวกันนี้ ผู้ประพันธ์ยังได้เน้นย้ำให้ผู้อ่านเห็นถึงการดูแลเอาใจใส่ในพระโอรสของพระนางว่าความห่วงใยในพระโอรสทำให้การบรรทมของพระนางไม่ได้เป็นไปเพื่อการพักผ่อนได้อย่างเต็มที่ หากแต่เป็นการบรรทมที่ต้องพร้อมที่จะตื่นมาได้ทุกขณะหากพระนางรู้สึกว่ามีสิ่งผิดปกติเกิดขึ้นกับพระโอรส ดังได้กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นผ่านความคิดของเจ้าชายสิทธัตถะที่ทรงคำริในคราวที่พระองค์ปรารถนาที่จะเสด็จไปขอพระโอรสเป็นครั้งสุดท้ายก่อนที่จะหนีออกบรรพชาว่าหากพระองค์ทรงอุ้มพระโอรสแล้วไซ้ การกระทำดังกล่าวจะเป็นสาเหตุให้พระชายาทรงตื่นขึ้นมาโดยทันที

สำหรับประเด็นของความสัมพันธ์ระหว่างมารดากับบุตรนี้ ผู้ทรงรจนายังนำเสนอให้เห็นว่า มารดาได้กลายเป็นส่วนสำคัญในชีวิตของบุตรและเป็นผู้ที่พยายามหยิบยื่นโอกาสและสิ่งที่ดีให้แก่บุตรของตน ดังที่มีการนำเสนอในเหตุการณ์ครั้งที่พระอัครมเหสีองค์ใหม่ของพระเจ้าโอกกากราชประสูติพระโอรสพระนามว่า “ขันตุราชกุมาร” ความรักในบุตรของพระนางเป็นสาเหตุให้พระนางพยายามใช้เล่ห์เหลี่ยมทุกวิถีทางเพื่อการได้มาซึ่งราชสมบัติแก่บุตรของพระนาง

และจากการที่มารดาเป็นผู้ที่มีความรักความผูกพันต่อบุตรเป็นอย่างมาก ดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว มารดาจึงกลายเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่งสำหรับบุตรดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์ในพระปฐมสมโพธิกถาบางตอนที่แสดงให้เห็นว่าบุตรจะไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้หากปราศจากมารดา

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 181.

เหตุการณ์ในลักษณะดังกล่าวนี้ถูกนำเสนอผ่านคำพูดขอของพระเจ้าสุทโธทนะที่ทรงพูดขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพระนางยโสธราพิมพาที่พระตำหนัก เพราะพระองค์ทรงเกรงว่าหากพระพุทธองค์ไม่ทรงเสด็จไปโปรดพระนางแล้ว พระนางยโสธราอาจจะสิ้นพระทัยด้วยความโศกเศร้าเสียพระทัย อีกทั้งพระเจ้าสุทโธทนะยังทรงเชื่ออีกว่า “ผิว่าพิมพาปลดปลงชีวาตม์แล้ว เห็นว่าพระหลานแก้วราหูฤๅมรก็จะทำลายชีวาตม์ไปตามพระชนนี”^{๒๕}

นอกจากนี้พระคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถายังได้นำเสนอให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสตรีกับบุรุษในรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างสามีและภรรยา ผู้ทรงรจนาก็ชี้ให้เห็นว่าภาพลักษณ์อย่างหนึ่งของภรรยาคือการเป็นคู่ทุกข์คู่ยากที่อยู่เคียงข้างสามีของตน ดังที่มีการนำเสนอผ่านการตรัสเทศน์ของพระพุทธเจ้าถึงการใช้ชีวิตร่วมกันในอดีตชาติของพระองค์กับพระนางยโสธราพิมพาว่าพระนางเป็นคู่ทุกข์คู่ยากของพระองค์มาโดยตลอด อย่างไรก็ตามแม้ว่าสตรีจะถูกนำเสนอให้เห็นว่าเธอเป็นคู่ทุกข์คู่ยากกับบุรุษ แต่ก็ดูเหมือนว่าภาพลักษณ์ของพวกเธอคงอยู่ภายใต้กรอบความคิดแบบปิตาธิปไตยที่มักแสดงให้เห็นว่าบุรุษคือผู้ที่อยู่นเหนือกว่าสตรี ดังจะเห็นได้ว่าสภาพการเป็นอยู่ของสตรีโดยทั่วไปเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยบุรุษอยู่ตลอดเวลา โดยสตรีมักเชื่อว่าพวกเธอไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้เพียงลำพังโดยปราศจากสามี ความเชื่อดังกล่าวปรากฏชัดในเหตุการณ์ในครั้งที่พระนางยโสธราพิมพาได้กล่าวกับนางกำนัล พระนางโดยเปรียบเทียบความเป็นอยู่ของพระนางที่ต้องใช้ชีวิตโดยปราศจากพระสวามี ดังที่ปรากฏในพระคัมภีร์ตอนหนึ่ง

อันธรรมชาติเป็นมายแล้วก็ได้แต่ความยากอันอภัยสลับสิ้นสง่าหาอำนาจมิได้ ไม่มีใครจำเริญเกรงยอมหมิ่นประมาท ครวนาคูจราชรถอันมีงอนปราศจากชงชัย มิฉะนั้นคูกองไฟอันปราศจากควัน ถ้ามีคิงนั้นคูกราชธานี อันไม่มีบรมกษัตริย์จักดำรงไอสวริยสมบัติครอบครอง จะต้องแต่

คินนิยน์ร้ายบวรายอัปประมาณ ประโยชน์อันใดกับชีวิตพินพานี้ไม่มีแก่นสาร เสวยแต่ทุกข์บาราศว่างเว้นจากพระลูกเจ้าผู้ภักศ จะกล้ำกลืนยาพิษเสียให้มรณาก็จะประเสริฐกว่าที่จะดำรงชนม์^{๒๖}

คำกล่าวเชิงเปรียบเทียบชีวิตความเป็นอยู่ของพระนางที่ต้องใช้ชีวิตโดยปราศจากพระสวามีนับว่าเป็นการชี้ให้เห็นว่าสามีคือสิ่งสำคัญยิ่งสำหรับภรรยา และในคำกล่าวของพระนางที่ว่า “จะกล้ำกลืนยาพิษเสียให้มรณาก็จะประเสริฐกว่าที่จะดำรงชนม์” เป็นการเน้นย้ำให้เห็นว่าสำหรับพระนางแล้ว พระนางเชื่อว่าการใช้ความตายเป็นทางออกของชีวิตย่อมดีกว่าการใช้ชีวิตอย่างหญิงหม้ายที่มีแต่ความอับอาย เหตุการณ์นี้นับเป็นการชี้ให้เห็นความเชื่อในคุณค่าของชีวิตที่แตกต่างระหว่างสามีกับภรรยาได้เป็นอย่างดี ผู้อ่านจะเห็นได้ว่าภรรยาได้ผูกชีวิตของตนไว้กับสามีและพร้อมที่จะสละชีวิตของตนเพื่อบูชาความรักที่มีต่อสามี และในเหตุการณ์เดียวกันนี้ยังมีส่วนช่วยสะท้อนและอธิบายให้เห็นถึงค่านิยมของสตรีอินเดียในสมัยโบราณในการทำพิธี “สตี” (Sati)^{*} ที่แม้ว่าพิธีดังกล่าวจะเป็นธรรมเนียมปฏิบัติทางสังคม^{๒๗} และการตัดสินใจในกระทำการจะดังกล่าวดูเหมือนจะเป็นแรงกดดันจากสังคมที่ทำให้เธอต้องเลือกทำเช่นนั้นก็ตาม^{๒๘} แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าความเชื่อก่อนหน้านี้ส่วนผลักดันให้สตรีหลายคนยอมปฏิบัติตามกฎของสังคมนั้นโดยปราศจากเงื่อนไข

อนึ่งหากย้อนกลับไปยังความคิดของพระนางยโสธราพิมพาที่เชื่อว่าการปลดชีพตนเองย่อมดีกว่าการใช้

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 333.

^{*} เป็นพิธีกรรมที่หญิงหม้ายเผาตนเองทั้งเป็นในกองไฟอันเป็นที่เผาศพของสามี

^{๒๗} Geraldine Forbes, *Women in Modern India* (Kundli: Replica Press, 2004), p. 11.

^{๒๘} Theodora Foster Carrol, *Women, Religion, and Development in the Third World* (New York: Praeger, 1983), p. 65.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 336.

ชีวิตอยู่อย่างหญิงหม้ายที่ถูกสามีทอดทิ้ง เป็นการเน้นย้ำให้เห็นค่านิยมและความเชื่อของสตรีอินเดียโบราณเกี่ยวกับความแตกต่างทางเพศสภาพว่า บุรุษเป็นเพศที่มีอำนาจเหนือกว่าสตรี และสตรีจะต้องผูกชีวิตตนเองไว้กับบุรุษ ทั้งนี้แนวคิดทางสังคมดังกล่าวได้มีอิทธิพลต่อการหล่อหลอมแนวความคิดของปัจเจกชนในสังคมเป็นประการสำคัญ การนำเสนอถึงความเชื่อของพระนางยโสธราพิมพานี้นับได้ว่ามีความสอดคล้องกับหลักคำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระคัมภีร์มานวธรรมศาสตร์ อันเป็นหลักการสำคัญในการดำรงชีวิตของชาวอินเดียโบราณดังที่มีปรากฏตอนหนึ่ง

A girl, a young woman, or even an old woman should not do anything independently, even in her own house. In childhood a woman should be under her father's control, in youth under her husband's, and when her husband is dead, under her sons.^{๒๙}

หลักการในการปฏิบัติของพระมนูที่วางแนวทางการปฏิบัติให้แก่สตรีอินเดียดังกล่าวนี้นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความแตกต่างทางสถานะภาพระหว่างสตรีกับบุรุษอย่างมาก การจำกัดแนวทางการดำเนินชีวิตให้สตรีดังกล่าวนี้ไม่เพียงแต่จะเป็นการสะท้อนให้เห็นฐานะของสตรีในทางกฎหมายว่าเป็นสิ่งที่ตกต่ำเท่านั้น หากแต่แนวทางดังกล่าวยังเป็นสาเหตุในการกำหนดให้สตรีต้องพึ่งพาอาศัยบุรุษอยู่ตลอดไป^{๓๐} โดยข้อที่เธอไม่สามารถที่จะอยู่นอกเหนืออำนาจการควบคุมของบุรุษได้

ด้วยเหตุนี้หลักในการปฏิบัติดังกล่าวนี้จึงได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นเครื่องมือสำคัญในการส่งเสริมอำนาจให้กับบุรุษเพศ^{๓๑}

การนำเสนอให้เห็นภาพของสตรีในคัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถาทั้งหมดทำให้เห็นว่าฐานะของสตรีอินเดียในสมัยโบราณแตกต่างจากผู้ชายเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ผู้อ่านจะพบได้ว่าแม้ภาพรวมของสตรีจะเป็นผู้ที่อยู่ภายใต้อำนาจของบุรุษตามค่านิยมของคนในสังคมที่ยึดถือแนวคิดแบบปิตาธิปไตย แต่บางครั้งสตรีก็สามารถแสดงซึ่งอำนาจของเธอในการครอบงำบุรุษและกำหนดพฤติกรรมของพวกเขาให้เป็นไปในทิศทางที่เธอต้องการได้เช่นกัน

นอกจากนี้การศึกษาคัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถายังทำให้ผู้เขียนพบว่าสตรีมีส่วนสำคัญในการสืบทอดแนวคิดซึ่งมีส่วนกดทับสถานะภาพของเธอเช่นกัน การนำเสนอภาพของสตรีในพระปฐมสมโพธิกถาจึงถือได้ว่าเป็นการนำเสนอมุมมองเกี่ยวกับฐานะของสตรีทั้งในทั้งด้านบวกและด้านลบ และจากการที่พระปฐมสมโพธิกถาได้สะท้อนมุมมองเกี่ยวกับสตรีอินเดียในสมัยพุทธกาลด้วยมิติที่หลากหลาย การศึกษาวรรณคดีทางพุทธศาสนาเล่มนี้จึงทำหน้าที่เป็นเสมือนกระจกสะท้อนสังคมซึ่งทำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจในมุมมองอีกด้านหนึ่งของความเป็นอินเดียได้มากขึ้นเช่นกัน ©

^{๒๙} Wendy Doniger and Brain K. Smith, *The Law of Manu* (London: Penguin Books, 1991), p. 115.

^{๓๐} Jawaharlal Nehru, *The Discovery of India* (New Delhi: Penguin Books India, 2004), p. 118.

^{๓๑} Carroll, *Women, Religion, and Development in the Third World*, p. 28.